

Онищенко Олексій (м. Київ)

Академік НАН України, академік-секретар Відділення історії, філософії, права НАН України.

Дубровіна Любов (м. Київ)

Член-кореспондент НАН України, директор Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського.

lyubov.dubrovina@gmail.com

УДК 94(477)001.89+37«В.Вернадський»

СИНТЕЗ НАЦІОНАЛЬНОГО ТА СВІТОВОГО В КОНЦЕПЦІЇ ОРГАНІЗАЦІЇ НАУКИ ТА ОСВІТИ В УКРАЇНІ В.І. ВЕРНАДСЬКОГО

У статті розглядаються ідейні погляди В.І. Вернадського, що базуються на синтезі національного та світового, демократичного і гуманістичного в розбудові української науки, освіти, культури, реалізовані ним під час створення в 1918 р. Української академії наук, Національної бібліотеки Української держави, українських державних університетів в Києві та Кам'янці-Подільському, діяльності Таврійського університету в 1920 р.

***Ключові слова:** ідейна спадщина В.І. Вернадського, концепція національної науки, Національна академія наук України, Національна бібліотека Української держави.*

Ідейні засади розбудови національної науки, освіти, культури, які стали підґрунтям концептуальних підходів В.І. Вернадського щодо створення Української академії наук, Національної бібліотеки, українських державних університетів в Києві та Кам'янці-Подільському, Таврійського університету, низки регіональних інститутів і музеїв, були сформовані всім попереднім досвідом його наукового та громадсько-політичного життя, глибокими роздумами щодо сенсу життя, кристалізацією ідеї єдності природних та соціальних процесів, взаємопов'язаністю суспільних процесів із розвитком національної та світової культури.

В.І. Вернадський багато працював як історик науки і мислитель, у центрі його уваги перебували не лише питання природознавства, але й питання історії та розвитку суспільства, для чого він вивчав історію права, економіку, всесвітню політику, народознавство, знайомився з фундаментальними фаховими працями російських та українських істориків, представників національно-демократичного руху в Україні. Основи історичного знання, мистецтво, література, філософія, етика, естетика, на думку вченого, мають пріоритетне значення як для формування цілісної

особистості вченого, так і для повноцінного дослідження ним наукових проблем.

Будучи українцем за походженням, з глибоким родинним корінням, що сягає полтавських та чернігівських теренів, потомком родів українських старшин, священників, учених, письменників, військових та державних діячів, чим В.І. Вернадський дуже пишався, але, сприймаючи російську культуру і науку як рідну, він завжди прагнув поєднати в своєму світогляді кращі духовні цінності обох народів та шукав те спільне, що об'єднувало їх із слов'янством зокрема та світом в цілому, зокрема, в науці і культурі.

Органічне поєднання цінностей світової та національної науки і культури в концепції В.І. Вернадського було показовою рисою його світогляду. Одночасно він виступав проти тиранії в будь-якій формі. В.І. Вернадський написав багато публіцистичних творів, присвячених гуманістичним принципам розвитку держави і державної політики, свободи особистості, демократизації суспільства, науки та освіти, завжди виступав проти утисків національної культури, притримуючись ідей рівноправного та паралельного розвитку всіх культур як ознаки демократичної держави, закликаючи до цього російський уряд¹.

Ці ідеї В.І. Вернадського, хоча й не були узагальнені в єдиній методологічній праці, знайшли своє практичне втілення в концепції розвитку науки в національній державі під час заснування Української академії наук, що створювалася в Україні як незалежній державі. Його концепція була аргументована необхідністю створення такої національної науки, яка слугувала б економічному та духовному розвитку держави, гарантуючи її незалежне існування.

Будучи природознавцем, учений підкреслював значну роль гуманітарних та соціальних наук для державотворення, соціально-економічної та екологічної діяльності людства, для розвитку етичної, духовної та моральної складової кожної держави.

У період Першої світової війни та революцій, коли відбувалися масштабні соціальні зрушення, що охопили Європу, Близький Схід та Російську імперію і продемонстрували оформлення нового перерозподілу світових джерел матеріальних ресурсів, зародження нових механізмів економічного та політичного впливу міжнародного капіталу, формування нової політичної карти світу, В.І. Вернадський, спостерігаючи за швидким та непрогнозованим розпадом Російської імперії, пріоритетне місце в історичному процесі віддавав не лише економічним, але й національно-державним наслідкам глобальних змін. Особливо гостро відчував В.І. Вернадський потребу в осмисленні питання майбутньої історичної долі народів Росії, передусім, близьких йому українського та російського,

а також слов'янства в цілому. Його турбували й питання ролі науки та класичної освіти в період соціальних змін, пошук шляхів демократичного державотворення в конкретних реаліях життя, що в результаті й визначило проблематику та зміст його суспільно-політичних та публіцистичних праць².

В.І. Вернадський, запрошений міністром освіти М.П. Василенком очолити дві комісії, створені при Міністерстві освіти — в справах вищої школи і наукових установ та з розробки законопроекту про заснування Української академії наук в Києві, а також Тимчасовий комітет для заснування Національної бібліотеки Української Держави (далі — ТК), глибоко перейнявся ідеєю національного наукового, економічного та культурного відродження України і переконливо сформулював науково-організаційну концепцію побудови національної науки на засадах синтезу національних і світових складових як підсилюючого фактора зміцнення науки. Цементування ідейної платформи цього підходу здійснювалося третьою складовою — економічним розвитком держави, який гарантував би незалежність держави і спрямованість науки на вирішення актуальних завдань державного будівництва та економічної міці.

Для В.І. Вернадського вирішальною стала можливість побудови УАН та національної освіти на засадах передових ідей та світових тенденцій в розвитку наукового знання та ролі науки у державотворенні.

У своїй промові 9 липня 1918 р., на першому ж засіданні Комісії для вироблення законопроекту про заснування УАН в Києві, він підкреслював її національно-державну роль та значення для зростання української національної свідомості і культури через глибоке наукове студіювання її минулого та сучасності, що дозволить представляти Українську академію у всесвітній спілці академій як рівноправну. Водночас, обґрунтовуючи свої думки новими економічними та геополітичними чинниками, він стверджував: Академія мала сприяти зростанню економічного потенціалу держави та матеріальних потреб пересічної людини³. Він далекоглядно передбачав зростання ролі науки як виробничої сили у розвитку базисних основ держав та їхньої економічної потужності. Тому побудова Академії наук як розгалуженого наукового центру має спиратися на державну основу та державне фінансування, яке може забезпечити міцну організацію наукового дослідження продуктивних сил країни та її природних багатств, економіко-статистичного вивчення населення та в найкоротші часи забезпечити економічний базис для розвитку України як держави⁴.

Питання внутрішнього устрою стало одним з найважливіших під час обговорення питань структури Академії. Спочатку В.І. Вернадський запропонував чотири відділення: історично-філологічне, фізико-матема-

тичне, економіко-юридичне та прикладного природознавства. Після обговорення в структурі Академії за Статутом 1918 р. були сформовані три відділи: історично-філологічний (з класом українського красного письменства), соціальних наук (з класами юридичних та економічних наук), фізико-математичний (природничі науки та прикладне природознавство).

На пропозицію В.І. Вернадського, Комісія для вироблення законопроекту про заснування Української академії наук складалася з відомих учених та викладачів з різних галузей знань: професорів Харківського університету історика Д.І. Багалія та Київського політехнічного інституту біолога М.Ф. Кашенка, ректора Київського університету філософа і правознавця професора Є.В. Спекторського, правознавця Б.О. Кістяківського, фізика Й.Й. Косоногова, хіміка О.В. Сперанського, економіста М.І. Туган-Барановського, професора Петроградського інституту шляхів, ученого в галузі пружності, опору металів та будівельної механіки С.П. Тимошенка, літературознавця і письменника професора Лазаревського інституту східних мов у Москві А.Ю. Кримського. До складу Комісії увійшли й представники Українського наукового товариства — мистецтвознавець Г.Г. Павлуцький і геолог П.А. Тутковський, професор Донського університету мовознавець Є.К. Тимченко, а також агробіолог професор С.Л. Франкфурт. Були взяті до уваги та обговорені на всіх засіданнях Комісії й погляди інших видатних учених щодо устрою Академії та її складу.

Завдяки зусиллям М.П. Василенка вже 9 жовтня 1918 р. з'явився «Закон Української Держави про заснування Української академії наук у м. Києві», підписаний гетьманом Павлом Скоропадським. Цей документ ухвалював Статут та штати УАН, що набирали чинності з 1 листопада 1918 р. Того ж дня наказом гетьмана були призначені перші 12 дійсних членів УАН: по Відділу історично-філологічних наук — Д.І. Багалій, А.Ю. Кримський, М.І. Петров, С.Й. Смаль-Стоцький; по Відділу фізично-математичних наук — В.І. Вернадський, С.П. Тимошенко, М.Ф. Кашенко, П.А. Тутковський; по Відділу соціальних наук — М.І. Туган-Барановський, В.А. Косинський, Ф.В. Тарановський, О.І. Левицький⁵.

В Україні створювалася потужна інформаційна та експериментальна інфраструктура для академічних досліджень: Національна бібліотека, сади (ботанічний та акліматизаційний), біологічні станції, обсерваторія, постійні комісії, лабораторії та кабінети, друкарня, Фотографічний інститут, а також низка комплексних установ, де співіснували науково-дослідні музеї та інститути при них (Національний мінералогічний музей з інститутом, Національний антропологічний музей з інститутом), окремі фундаментальні, експериментальні та прикладні інститути, зокрема фізично-географічний, зоології, ботаніки, хімії, механіки, фізики, геодезичний, медицини та ветеринарії.

27 листопада 1918 р. В.І. Вернадського одногосно обрали Головою-президентом, а А.Ю. Кримського — Неодмінним секретарем⁶.

В.І. Вернадський був ініціатором створення Геологічного комітету при УАН, Комісії з вивчення природних багатств України, брав активну участь в розвитку сільськогосподарської дослідної справи в Україні в період 1918–1920 рр. З 1 листопада 1918 р. він очолив Сільськогосподарський вчений (а згодом науковий) комітет України — попередник Української академії аграрних наук, головуючи в ньому до 1 січня 1919 р.⁷.

Отже, В.І. Вернадський окреслив основні вимоги до устрою Академії: національні, державні та гуманістичні, що дозволять зробити її могутнім сучасним науковим центром, чинником державотворчих процесів в Україні, визнаним міжнародною спілкою академій. Тим самим було відкрито широку перспективу для Академії та її невпинного розвитку і зміцнення.

Прогресивною гуманітарною ідеєю В.І. Вернадського було одночасне створення Національної бібліотеки і Національного музею, що мали б існувати при Академії не лише як наукова база досліджень, а й як самостійні гуманітарні інституції, де зосереджувалася б уся історична пам'ять народу та здобутки культури світової цивілізації.

Спочатку М.П. Василенко обґрунтував пропозицію заснувати бібліотеку при уряді як національну — на зразок французької. В.І. Вернадський переконав створити її при Академії як всеохоплюючу лабораторію науки та духовний центр українського народу. Звертаючись до гетьмана Скоропадського, В.І. Вернадський пише про створення УАН та Національної бібліотеки: «Ці дві установи, що мають першочергове національне значення, повинні стати могутніми факторами подальшого розвитку науки та освіти на Україні та підняття її духовних сил»⁸.

2 серпня (15 за новим стилем) 1918 р. був підписаний П. Скоропадським і згодом затверджений Радою Міністрів «Закон про утворення Фонду Національної Бібліотеки Української Держави (1918 р.)». Практичні справи почалися з утворення 23 серпня Тимчасового комітету для заснування Національної бібліотеки Української Держави, який очолив В.І. Вернадський і до першого складу якого увійшли видатні вчені — А.Ю. Кримський, С.О. Єфремов, Г.П. Житецький, В.О. Кордт⁹. Комітет вирішував усі питання створення книгозбірні — від теоретичного обґрунтування функцій національної бібліотеки до збирання та формування її фонду, організації каталогів, наукової діяльності.

Ідейні підходи В.І. Вернадського до гармонійного синтезу світового та національного були висловлені ним у «Зверненні Тимчасового комітету щодо заснування Бібліотеки до усіх громадян та установ», де були

задекларовані основні принципи формування Національної бібліотеки, що мала стати як національним, так всесвітнім бібліотечним центром.

Перший принцип передбачав формування фонду, що відображав би загальнолюдські здобутки, — різноманітність та повноту книжкового фонду, який мав містити знання з різних галузей науки та культури всіх країн світу та репрезентувати світові досягнення науки і культури.

Другим принципом визначалася національна складова фонду — збирання творів національного друку, стародруків, рукописної, музичної, картографічної спадщини про Україну і український народ українською та іншими мовами, незважаючи на вид, час, місце написання та спрямування літератури.

Третім принципом була позаполітичність бібліотеки, що не залежить від суспільних настроїв або влади, які постійно змінювалися, і основним призначенням декларує «бути осередком розумової культури, який повинен бути дорогий однаково всьому населенню України».

Четвертим демократичним принципом мав гарантуватися вільний доступ до будь-якої інформації, зібраної в національній бібліотеці, власне — загальнодоступність, відкритість для всіх і кожного, безкоштовність та легкий доступ до інформації¹⁰.

Ще одним напрямом науково-організаційної роботи В.І. Вернадського стала його участь в реформуванні системи вищої школи та в діяльності Комісії в справах вищої школи і наукових установ при Міністерстві освіти. Ця Комісія під головуванням В.І. Вернадського працювала лише 4 місяці — від 20 червня до 12 грудня 1918 р. Найбільше уваги було приділено доцільності створення національних українських університетів, відкриттю нових університетів та інститутів різного типу — народних, приватних та державних у великих містах України, виробленню університетських статутів, їхньої структури і штатів, функціонуванню наукових товариств.

В.І. Вернадський послідовно втілював принципи широкої автономії університетів, демократичних засад розвитку та державної підтримки освіти. Було створено Київський державний український університет (згодом увійшов до складу Університету св. Володимира) та Кам'янець-Подільський державний український університет, де навчання широкому колу дисциплін здійснювалося українською мовою. Обговорювалися реорганізація Катеринославського учительського інституту в Вищий педагогічний інститут, створення Катеринославського університету, Катеринославського єврейського наукового політехнічного інституту, відкриття Близькосхідного та Польського інститутів у Києві, Муніципального інституту в Одесі, Фармацевтичного та Ветеринарного інститутів у Харкові, перетворення Вищих жіночих курсів на інститути та університети.

У березні 1920 р. В.І. Вернадський очолив Таврійський університет. Щоправда, вже через рік він вимушений був полишити Крим та повернутися в Росію, проте саме в Таврійському університеті він реалізував свої демократичні задуми, які сповідував усе життя. У важкий час громадянської війни Таврійський університет поєднав долі багатьох видатних російських та українських учених. Тоді ж В.І. Вернадський заснував у Криму Комісію з вивчення природних виробничих сил при Кримському товаристві дослідників природи, яка здійснювала активні дослідження Криму та Азовського моря.

Ідейна спадщина В.І. Вернадського, що висвітлює його концептуальні погляди на розвиток національної науки, культури, освіти в Україні репрезентована в перших двох томах серії: «Володимир Іванович Вернадський і Україна» (2011 р.) та «Володимир Іванович Вернадський. Листування з українськими вченими» (2012 р.), а також у щоденниках В.І. Вернадського за 1917–1920 рр., опублікованих у 9-му томі серії (2011 р.), та в спеціальному довідковому 10-му томі, де міститься найповніша на сьогодні бібліографія праць В.І. Вернадського та література про нього (2012 р.). Вперше в історії науки в Україні великим колективом учених з різних наукових та освітніх установ, академіків, членів-кореспондентів, докторів та кандидатів наук на такому фундаментальному рівні представлено корпус наукових та творчих джерел (монографії, статті, рецензії, наукові записки, спогади, нариси), що повноцінно характеризують наукову спадщину В.І. Вернадського. Щоденники вченого відображають всю складність політичних та культурних процесів в Україні в 1917–1920 рр., містять оцінки та спостереження його як свідка та учасника цих подій, значний фактаж щодо створення засад національної науки і освіти. Листування В.І. Вернадського з 152 кореспондентами (904 листи) супроводжується змістовними коментарями та розкриває всебічні зв'язки вченого з Україною, розвиток його наукової школи з різних галузей знань, особисті духовні контакти з колегами та учнями, родиною та пересічними дослідниками, яким учений допомагав у складних ситуаціях революційного часу та ідеологічних переслідувань 1920–1930-х років. Вперше громадськість може досягнути величезне (та далеко ще не повне) коло кореспондентів В.І. Вернадського, які репрезентували його українські наукові та дружні зв'язки, розкрити його як великого вченого, людину та громадянина.

Ідеї В.І. Вернадського щодо необхідності синтезу світового та національного в розвитку науки і культури, які формують єдину духовну складову людства, знання історії людства, націй та народів, сучасних тенденцій розвитку суспільства, його економіки, соціального стану, актуальні й сьогодні, в час, коли вмотивовано зростає взаємозв'язок та

взаємозалежність людей, націй і держав, коли очевидною стає необхідність спільних зусиль для гармонізації розвитку природи та суспільства, об'єднання прагнень різних держав, управління соціальною активністю людей. Засновані ним та його однодумцями наукові установи, заклади освіти, музеї й нині активно функціонують в незалежній Україні, що є переконливим доказом ефективності саме такої форми організації національної науки в умовах, коли зростає значення розвитку природничих наук для економічного поступу держав та гуманітарних — для національного самоствердження.

Онищенко Алексей (г. Киев)

Академик НАН Украины, академик-секретарь Отделения истории, философии, права НАН Украины, доктор философских наук, профессор.

Дубровина Любовь (г. Киев)

Член-корреспондент НАН Украины, директор Института рукописи Национальной библиотеки Украины имени В.И. Вернадского, доктор исторических наук, профессор.

lyubov.dubrovina@gmail.com

Синтез национального и мирового в концепции организации науки и образования в Украине В.И. Вернадского.

В статье рассматриваются идейные взгляды В.И. Вернадского, основанные на синтезе национального и мирового, демократического и гуманистического в строительстве украинской науки, образования, культуры, реализованные им во время создания в 1918 г. Украинской академии наук, Национальной библиотеки Украинской державы, украинских государственных университетов в Киеве и Каменец-Подольском, деятельности Таврического университета в 1920 г.

Ключевые слова: *идейное наследие В.И. Вернадского, концепция национальной науки, Украинская академия наук, Национальная библиотека Украинской державы.*

Oleksiy Onyschenko (Kyiv)

Academician of the National Academy of Sciences of Ukraine, Academic Secretary of the Department of History, Philosophy and Law at the National Academy of Sciences of Ukraine, Doctor of Historical Sciences, Professor.

Lyubov Dubrovina (Kyiv)

Corresponding Member of the National Academy of Sciences of Ukraine, Director of the Institute of Manuscripts at the Vernadsky National Library of Ukraine, Doctor of Historical Sciences, Professor.

Synthesis of national and universal in V.I. Vernadsky's conception of organization of education and sciences in Ukraine.

The paper examines V.I. Vernadsky's ideological views based on a synthesis of matters of national, global, democratic, and humanistic nature throughout creation of national science, education, and culture, accomplished during 1918; establishment of the Ukrainian Academy of Sciences, National Library of the Ukrainian State, Ukrainian national universities in Kyiv and Kamyanets-Podilsk, and activity of the Tavrijskij University in 1920.

Keywords: *V.I. Vernadsky's ideological views, conception of national science, National Academy of Sciences of Ukraine, National Library of the Ukrainian State.*

¹ Волков В.П. В.И. Вернадский. Публицистические статьи. — М., 1995. Узагальнення суспільно-політичних поглядів В.І. Вернадського зробила російська дослідниця Л.С. Леонової в монографії «Я не могу уйти в одну науку... Общественно-политические взгляды В.И. Вернадского». — СПб., 2000.

² Публіцистичні праці В.І. Вернадського, що стосуються України, опубліковано і прокоментовано в праці: Володимир Іванович Вернадський і Україна. Кн. 2: Володимир Іванович Вернадський. Вибрані праці / Уклад. О.С. Онищенко, В.М. Даниленко, Л.А. Дубровіна, Н.М. Зубкова, С.Г. Кигим, І.М. Гавриленко, Н.О. Лаас, В.В. Лавров, Н.М. Хоменко. — К., 2011. — С. 187–257.

³ Володимир Іванович Вернадський і Україна. Кн. 1: Володимир Іванович Вернадський. Науково-організаційна діяльність (1918–1921) / Уклад. О.С. Онищенко, Л.А. Дубровіна, Н.М. Зубкова, В.В. Лавров, С.В. Старовойт, Н.М. Хоменко, Л.М. Яременко. — К., 2011. — С. 194–196.

⁴ Збірник праць Комісії для вироблення законопроекту про заснування Української Академії наук у Києві. — К., 1919. — С. 5–8.

⁵ Онищенко О.С., Смолій В.А., Дубровіна Л.А. В.І. Вернадський і Україна // Володимир Іванович Вернадський і Україна. Т. 1, Кн. 1. — С. 108.

⁶ Там само. — С. 109–110.

⁷ Вергунов В.А. Академік В.І. Вернадський — один із фундаторів наукового ґрунтознавства та сільськогосподарської дослідної справи в Україні // Історія української науки на межі тисячоліть: Зб. наук. пр. — К., 2006. — Вип. 26. — С. 25–52.

⁸ ЦДАВО України. — Ф. Р-2201. — Оп. 1. — Спр. 135. — Арк. 7; Архів Президії НАН України. — Ф. 251. — Оп. 1. — Спр. 1 «Б». — Арк. 12–15.

⁹ Дубровіна Л.А., Онищенко О.С. Історія Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського, 1918–1941. — К., 1998. — С. 12–20.

¹⁰ Від Тимчасового комітету для заснування Національної Бібліотеки Української держави в м. Києві. — [К., 1918] — 2 с. Див. також проект: НБУВ ІР, ф. 33, № 3055. Статут Національної Бібліотеки Української Народної Республіки в м. Києві при Українській Академії наук. — К., 1919.